

UDK 323.28(497.5)"1945/1950"
 949.75"1945/1950"
 izvorni znanstveni članak
 Primitljeno: 28. veljače 2000.

Križari: ustaška gerila 1945.-1950. - problemi istraživanja

ZDENKO RADELIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor nastoji prikazati novu historiografsku temu hrvatske povijesti nakon Drugog svjetskog rata kroz probleme s kojima se suočava u radu s izvorima i literaturom. Osnovni istraživački problem predstavlja grada o križarima među kojom prevladavaju dokumenti jedne strane u sukobu i to UDB-e. Teškoće povećava činjenica da je uglavnom riječ o elaboratima nastalim 60-ih godina utemeljenim velikim dijelom na sjećanjima na događaje iz razdoblja od 1945. do 1950., dok neposrednih dokumenata iz vremena borbe s križarima ima vrlo malo. Osim toga, većina izvješća nastala su u centralnim organima UDB-e, a ne na terenu. Poseban problem je nedostatak dokumenata samih križara, što u mnogome otežava utvrđivanje vjerodostojnosti dostupnih izvora pobjedničke strane. Malobrojna literatura, uglavnom pisana s pristranošću pripadnika jedne ili druge sukobljene strane, ne predstavlja veliku pomoć u istraživanju.

Uvod

Osim nekoliko naslova u publicističkoj literaturi i nekoliko objavljenih sjećanja historiografija ovoj temi nije posvetila nijedan historiografski rad. S obzirom na činjenicu da je prošlo pedeset godina od vremena kad su uništene zadnje križarske skupine, može se konstatirati da je to jedna od tema s najdužom vremenskom distancom od njezine pojave do temeljitije obrade. Raspadom Jugoslavije, stvaranjem neovisne Republike Hrvatske i uvođenjem višestranačkog parlamentarnog sustava stvoreni su uvjeti koji su nužni za cjelovitu obradu ove problematike. Naime, tek predajom fondova Službe državne sigurnosti Socijalističke Republike Hrvatske s dokumentima koji se odnose na križare u Hrvatski državni arhiv (HDA) omogućena je temeljitija obrada oružanog otpora križara u drugoj polovici 40-ih godina 20. stoljeća.

Nameće se temeljno pitanje: tko su zapravo bili križari? Riječ je o ustaškim gerilcima na području Hrvatske koji su nakon poraza Oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i njezina nestanka 1945., u razdoblju od 1945. do 1950., nastavili borbu. Na područjima koja je Narodnooslobodilačka

vojska Jugoslavije (NOV), kasnije Jugoslavenska armija (JA), zauzela prije pada NDH, križari su se pojavili i prije. Bili su uglavnom pripadnici ustaških jedinica, a mnogo manje domobranskih ili legionarskih jedinica (postrojbe sastavljene od Hrvata s njemačkim zapovjedništvima u sastavu Wehrmachta). Tek su iznimno među križarima bili i oni koji nisu pripadali nijednoj vojsci, a najčešće je bila riječ o mladićima koji u vrijeme novačenja nisu bili zreli za vojsku ili o ženama koje nisu potpadale pod vojnu obvezu. Temeljni cilj njihove borbe bila je ponovna uspostava NDH i rušenje jugoslavenske države i komunističke vlasti.

Nazivom križari legitimirali su se pred simpatizerima, ali i protivnicima. Služili su se geslom ili pozdravom *Za Krista, protiv komunista*, da bi pozivanjem na Krista pokazali da je vjera temeljno obilježje kojom su se željeli razlikovati od "bezbožnih" komunista. Dakako, to ne znači da su na križarske skupine bile vjerski pokret, iako im je religija bila bitna kategorija. Isto tako nisu imali, osim imena, nikakve veze s predratnim pokretom križara, jedne od struja u Hrvatskom katoličkom pokretu. Zapravo, njihovo pozivanje na Krista dobiva pravo značenje tek u kontekstu s pozivom na borbu protiv komunista, izraženim u drugom dijelu poklika. Osim toga, iako nije eksplicitno izraženo u samom pokliku, hrvatsko nacionalno obilježje bilo je bitno za križare. Izjednačavali su pojmove katolička vjera s Hrvatskom i Hrvatima. U njihovu poimanju vjera, koju su iskazivali pozivanjem na Krista i nošenje, iako ne svi križari i ne na svim područjima, znaka križa na kapama, ima ulogu nacionalne identifikacije. Izjednačavanje katolicizma i hrvatstva teško je prihvatljivo i s doktrinarnog stajališta same Katoličke crkve i kršćanstva uopće, kao što je takvo shvaćanje vjere i nacije odbacivala i liberalna tradicija. Međutim, u tradiciji NDH križari su inzistirali na tezi da je partizanski pokret zapravo srpski pokret predvođen srpskim komunistima, dakle nevjernicima i protivnicima Hrvatske. One koji su znali stvarno stanje nije pokolebala ni činjenica da su i Hrvati masovno sudjelovali u NOP-u. Nasuprot tome, u svojoj su promidžbi uporno naglašavali opasnost da su politički ciljevi partizanskog pokreta uspostaviti komunističku vlast i obnoviti Jugoslaviju u kojoj će vladati Srbi. Negirajući nacionalnu pripadnost hrvatskim partizanima ostali su na liniji ustaške promidžbe zaboravljajući da su u netom srušenoj NDH bitni sadržaji svake suverene države, poput pitanja državnih granica, mogućnosti samostalnog odlučivanja državnog vodstva, operativne samostalnosti vojske, policije, gospodarske ovisnosti i sl. prečesto bili podvrgnuti volji njezinih saveznika Njemačke i Italije.

Osim naziva križari, kao što su se uglavnom ustaški gerilci sami nazivali, u Dalmaciji su bili uobičajeni i nazivi škripari, kamišari i špiljari. No, oni su se koristili za sve gerilske skupine, kako ustaške tako i one četničke. Osim toga, tim imenima nisu se sami nazivali, barem ne mnogi od njih, nego ih je tako prozvalo stanovništvo i vlast.

Djelovanje križara može se vremenski omeđiti razdobljem 1944.-1950., iako je nerješiv problem kad se neka skupina može smatrati križarskom. Je li vremenska granica povezana sa završetkom rata na nekom području, dakle po-

vlačenjem Hrvatskih oružanih snaga (HOS) ili se to može odnositi na bilo koje djelovanje njihovih jedinica na području pod kontrolom partizana? Glavna vremenska granica ipak ostaje završetak rata u svibnju 1945., ali u mjeri u kojoj to dokumenti i literatura omogućuje počeci gerile se mogu odrediti u jesen 1944. Razumljivo je da je i određivanje gornje vremenske granice 1950. rezultat djelovanja gerilskih skupina, iako je nakon tog datuma djelovalo još nekoliko skupina, ali bez nekih većih posljedica za novu vlast. Naime, oružani sukobi već su potkraj 40-ih više rezultat incidenata kao posljedica potrage za križarima, a ne posljedica sustavnog rada na pokretanju ustanka protiv komunističke i jugoslavenske vlasti. Ipak, valja još jednom naglasiti da zbog povremenih ispada posljednjih križarskih skupina i nakon 1950. ta godina ne predstavlja strogo vremensko razgraničenje.

Osim križara na tlu Hrvatske djelovale su i četničke gerilske skupine, napose na području oko Benkovca, Gračaca, Knina i Obrovca. Ciljevi njihove borbe se znatno razlikuju. Jednako su odlučni protivnici komunizma, ali suprotno od križara sanjaju povratak Kraljevine Jugoslavije u kojoj bi srpski element ponovno prevladavao.

Križari nisu bili ograničeni samo na Hrvatsku. Obrada gerile u Bosni i Hercegovini zahtijeva poseban trud u mjeri u kojoj to dopušta postojeća literatura, dok mi dokumentacija SDS-a u bosansko-hercegovačkim arhivima nije znana. Tamošnji križari bili su u strateškom smislu dio jedinstvene gerile. Imali su isti cilj: obnovu hrvatske države koja je uključivala područja NDH i nove proširene granice koje su s Istrom, Rijekom, Zadrom i otocima prije pripadali Italiji ili su joj prepušteni Rimskim ugovorima te s onim dijelovima Vojvodine, preciznije Srijema koji su pripojeni Srbiji, kao i Bokom Kotorskom koja je pripala Crnoj Gori. I četnici u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini imali su zajedničku strategiju, ali, dakako, sa stajališta srpskoga radikalnog nacionalnog pokreta i njegovih ciljeva stvaranja Velike Srbije ili strogo centralističke i unitarističke Jugoslavije.

Jedna od najvećih dvojbi bila je koji pojam upotrebljavati za pripadnike ustaškoga i četničkoga oružanog otpora: odmetništvo ili gerila. Dakako, uobičajen pojam za oružane pokrete koji se bore protiv određene vlasti, poretka ili okupatora je gerila. Međutim, dvojbe je izazivala spoznaja da su postojala dva temeljna uzroka za nastanak križara. Jedan je bila borba protiv komunizma i Jugoslavije i za obnovu NDH. Međutim, drugi, ne mnogo manje važan, bila je zapravo borba za goli život u suočavanju s drastičnim postupcima pobjednika. Dok prvi razlog potvrđuje svjesno političko opredjeljenje za oružani otpor sa sasvim određenim programom, drugi razlog otkriva da su se mnogi morali odmetnuti u šumu, pobjeći iz zarobljeničkih kolona i logora ili odustati od prijavljivanja komunističkim vlastima, uglavnom zbog straha za život. Dakle, mno-gina za odmetanje nije bilo presudno njihovo političko opredjeljenje, bez obzira na to što je ono bilo najčešće antikomunističko i antijugoslavensko, nego upravo borba za opstanak.

Ipak, odlučio sam se za pojam gerila jer su i oni koji su se borili zbog egzistencijalnih razloga bili dio križarskog pokreta a u krajnjem slučaju ionako ne uvijek svojom željom, borili su se za isti cilj. Naime, za razliku od gerile, pod odmetništvo se mogu svrstati i kriminalci, a često je križare vlast upravo takvima proglašavala, a i dio stanovništva tako ih je doživljavalo. Istina je, pokazat će se da se križari nisu sustezali od krađa, pljački ili prepada, ali ti su postupci uglavnom bili jedini način da prežive, a nisu bili cilj njihova djelovanja. Osim toga, križari su otimanje hrane i drugih potrepština pristašama komunističke vlasti tretirali kao kaznu i ratni plijen, što je uobičajena gerilska djelatnost. Ne treba posebno naglašavati da se u dokumentima u pravilu koristi pojam "pljačka" i "opljačkali" čime je Odjeljenje za zaštitu naroda (OZN) ili od 1946. Uprava državne bezbjednosti (UDB), koja se 1964. preimenovala u Službu državne bezbjednosti (SDB) ili Službu državne sigurnosti (SDS), na svaki način pokušavalo svoje ratne i političke protivnike izjednačiti s kriminalcima. U mnogim dokumentima pojedine se skupine tretiraju kao pljačkaške, što je, dakako, kontradiktorno s djelatnošću službe koja je stvarala te dokumente pa samim time i s elementarnom logikom. UDB-a se nije bavila kriminalom, već ratnim i političkim protivnicima. Dokaz da je često riječ o lažnim optužbama za kriminal je i taj da su optužbe o pljačkama obvezatno povezane s političkim optužbama. Dakako, treba dopustiti mogućnost da su se neke skupine nastale na političkim temeljima s vremenom zaista i kriminalizirale u borbi za opstanak ili probitak svojih članova, a materijalne probitke mimo rada doista su pretvorili u svoje jedine ciljeve i pravi smisao postojanja. Isto tako, optužbe pravih kriminalnih skupina mogle su biti začinjene političkim osudama kako bi se njihovi slučajevi u ozračju žestoke borbe s oružanim otporom što učinkovitije rješavali, a političke se skupine i na taj posredan način ocrnjivale. Dakako, ne treba zaboraviti i mogućnost da su niži organi UDB-e zadovoljavali očekivanja više hijerarhije pa se moglo dogoditi da stvarne kriminalne skupine svrstaju pod gerilske ne bi li ispunili očekivanja i opravdali svoj rad.

Na ovom mjestu treba upozoriti da su najčešće akcije bile provale u zajedničke prodavaonice koje su križarima predstavljale omražene simbole komunizma, ali i izvor nužne opskrbe, što je i u seljaka moglo naići na odobravanje. Ne manje važni bili su napadi na osamljene komunističke aktiviste, manje vojne ili policijske patrole. Udari su bili usmjereni uglavnom na one koje su sumnjičili da su komunisti ili na one koji su surađivali u organima vlasti.

O takozvanim "terorističkim skupinama", kako su nazivane u dokumentima, ovdje neće biti riječi, jer su se one i po službenoj kategorizaciji UDB-e razlikovale od gerilaca. Po svemu sudeći to su bile u najvećem dijelu tek političke organizacije s planovima za moguće oružano djelovanje pa optužbe za terorizam treba shvatiti uvjetno. I to ne samo zbog upitnosti njihovih namjera i stvarne djelatnosti, nego i tendencije UDB-e, dakle komunističkih vlasti, da svakoga političkog protivnika što brže onemoguću. To je bilo najlakše kroz najteže optužbe zbog čega je pokrenut velik broj istraga pod optužbom za organiziranje terorističkih organizacija. Prema optužbama njihov rad sastojao

se u povezivanju s logorašima i gerilcima u šumi, traženju veza za ilegalno prebacivanje u inozemstvo, u pismenoj propagandi i, što je najčešća optužba, u "pokušajima" diverzija i terorističkog rada.¹ Gotovo bi se moglo reći da je podjela "neprijateljskih" grupa na "odmetničke grupe" - gerilske skupine su se kategorizirale pod nazivom "banditizam", a obrađene su zajedno s njihovim jatacima, tj. pomagačima i bunkerašima, tj. skrivačima - i "terorističke grupe" išla linijom podjele sela i grada i da je ona odgovarala stvarnoj podjeli. Zaista, povremeni i rijetki otpor po gradovima svodio se na diverzije i sabotaže, a nije bio zabilježen slučaj gradske gerile, barem ne u današnjem smislu riječi, koja bi uz potporu stanovništva davala otpor vlastima. Apsolutna prevlast seoskog i poljoprivrednog stanovništva u socijalnoj strukturi Hrvatske glavni je razlog tome, ali i važna činjenica da je tradicionalna baza gerile selo. Dakako, presudna je bila mogućnost lakšeg skrivanja i pronalaženja skloništa i opskrbe, što hrvatski gradovi u vrijeme poratne oskudice nisu mogli pružiti ni drugim stanovnicima. Zato bi takve ilegalne organizacije trebalo posebno obraditi, ali i stvarnu diverzantsku aktivnost.² Veći broj organizacija po gradovima uglavnom su svoje aktivnosti svele na manje političke akcije mladeži ili su bile uništene u samim začecima.

Jedan od najtežih problema s kojima se suočava svaki povjesničar je utvrđivanje vjerodostojnosti dokumenata. Teškoće s radom na dokumentima UDB-e i Javnog tužiteljstva Narodne Republike Hrvatske (NRH) može ilustrirati pismo Zvonimira Kuneka, objavljeno u *Hrvatskoj reviji* 1971. u kojemu autor piše da je bio zatvoren 1946. kao student i član Mladeži braće Radića, a da se njemu i njegovim drugovima sudilo kao križarima ili ustašama. Na taj način je vlast nastojala diskreditirati mnoge svoje neprijatelje, suparnike ili neistomišljenike, a dokumenti UDB-e prepuni su takvih optužbi kao u Kunečkovu slučaju.³ I sudbina Ljubice Došen, učiteljice iz Brušana, koju je vlast osudila zbog toga što je opskrbljivala hranom križarsku skupinu Milana Frkovića, i skrbila se za jednoga ranjenog ustašu 1945., upozorava na isti problem. Lj. Došen je, prema vlastitom priznanju, zaista pomagala skupini Milana Frkovića, ali odlučno negira optužbu da je surađivala na pisanju nekakvih anti-državnih letaka.⁴ Još bolji primjer je slučaj Đurđe Meneghello-Dinčić iz Sv. Jurja, službenice koja je osuđena 1947. na četiri godine zatvora. Pokušali su joj na sve načine pripisati suradnju s Akcijom 10. travnja i kao zatvorenicu

¹ HDA, ZD SDS SRH, k. 79, 015-4, Banditizam od 1945.-1948., 17. 7. 1948.

² Ne ulazeći u pitanje vjerodostojnosti službenih tumačenja spomenut ću da je jedna od većih diverzija u Hrvatskoj nakon rata, prema službenoj verziji, bila eksplozija u rudniku Raša 1948. kad je stradao 71 rudar. O tome je podnio izvješće i britanski veleposlanik 25. 3. 1948. pozivajući se na službenu vijest da je to djelo diverzantske trojice. Jedan od njih bio je Amerikanac koji je ubijen ubrzo nakon eksplozije pri pokušaju prelaska granice. Dokumenti pronađeni kod njega, prema službenom izvješću, potvrđivali su da je primao naredbe izvana. Vidi: *Yugoslavia Political Diaries 1918-1965, Volume 3: 1938-1948*, ed. Robert L. Jarman, Archive Editions, 1997., 790.

³ Zvonimir KUNEK, Pismo, Ocjeci, *Hrvatska revija*, 1971., 1, München.

⁴ *Svjedočenje dvanaestorice - 20189 dana robije*, Rijeka, Riječki nakladni zavod d. o. o., 1995., 15.

iskoristiti je za svjedoka optužbe, ali nakon što je uporno ponavljala da s tim nema ništa, poslije tri mjeseca odustali su od svog nauma. Njezina krivnja je bila u tome što je bila u skupini mladih ljudi koji su pisali letke s porukama *Dolje Tito* i slično, koje su vješali po prozorima i vratima u Senju. Osim tog djela, koji priznaje, Đurđi Meneghello-Dinčić i njezinu društvu kasnije su iskonstruirali optužbu da su pripadali križarima i da su se spremali u šumu te da su imali veze s jednim svećenikom. Ništa od toga nije bilo istinito.⁵ Svjedokinja treba vjerovati jer bi naknadna potvrda tobožnje oružane borbe protiv komunističkog sustava i Jugoslavije naišla na društveno priznanje u novim uvjetima samostalne hrvatske države. Detaljni prikaz kako su se konstruirale optužbe donosi fra Julijan Ramljak u svojim sjećanjima. On dokazuje da su osim UDB-e u iskonstruiranim suđenjima otvoreno sudjelovali i suci negirajući načelo objektivnosti, osuđujući optuženike bez materijalnih dokaza i nasuprot činjeničnom stanju utvrđenom na procesu.⁶ O stvaranju neprijatelja i namještenim procesima saznajemo i od pripadnika UDB-e, iako ne i onih iz Hrvatske.⁷

S vjerodostojnošću dokumenata usko je povezano i pitanje brojnosti križara i četnika. Za njihovo približno utvrđivanje bit će potrebno posebno istraživanje. Malobrojne procjene međusobno se jako razlikuju i nisu uvijek međusobno mjerljive. U prvorazrednim izvorima, tj. u dokumentima iz 40-ih godina koji su nastali u razdoblju borbe protiv gerilaca, brojke se razlikuju iz mjeseca u mjesec, a često su stvar procjene njihovih autora, a ne pouzdanih podataka. Zahvaćeni su vremenski isječci koji variraju ne samo u ovisnosti o stvarnom stanju na terenu, nego ovise o različitim procjenama i pristupima službenika UDB-e koji su radili na tome. U nekim elaboratima iz 60-ih primjetan je pokušaj detaljne razrade brojčanih podataka, ali u suočavanju s onima iz 40-ih pokazuju mnoge slabosti. Njihovi autori nisu riješili metodološki problem tko se sve smatrao gerilcem. U nekima su se posebno iskazivali aktivni gerilci od takozvanih bunkeraša, a u drugima su prikazani zajedno. Bunkeraši su, opet, u pojedinim izvješćima, postajući povremeno aktivni, dva puta ulazili u brojčane iskaze. Pojedinci su, pak, često mijenjali skupine, prebacujući se iz jedne u drugu. Usporedba elaborata između susjednih kotarskih organa UDB-e u kojima su obuhvaćene iste skupine, a koje su djelovale na više kotara, pokazuju velike razlike u utvrđivanju ili procjeni brojnosti pojedinih skupina. Samo za ilustraciju teškoća s kojima će se suočiti svatko tko pokuša rekonstruirati broj križara treba navesti područje Gospića i Karlovca, gdje su se skupine Jose Sertića, Nike Rukavine, Mile Špehara, Pave Štajduhara i Đuke Žanića vrlo često povezivale i zajednički djelovale. Postoje velike razlike između dvaju elaborata, onoga gospićkog i onoga karlovačkog, u kojima su pripadnici ovih

⁵ Isto, 22, 26, 27.

⁶ Fra Julijan RAMLJAK, *Urota nečastivog (svjedočenje o jednom vremenu)* u: *Hrvatski žrtvoslov*, Zbornik radova Prvoga hrvatskoga žrtvoslovnoga kongresa, knj. 1, ur. dr. Zvonimir Šeparović, Zagreb, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, 1998.

⁷ Zdenko ZAVADLAV, *Križarji. Matjaževa vojska na Slovenskem. Po zapiskih iz dnevnika mariborskega oznovca leta 1946.*, Ljubljana, Založba Horvat MgM, 1994.

skupina vrlo različito iskazivani, u prvom elaboratu pripadaju jednoj, a u drugom drugoj skupini. Isprepletenost spomenutih skupina, često zajedničko djelovanje, prebacivanje iz jedne u drugu i promjena zapovjednika utjecali su na to da nije mogla biti jasno i nedvojbeno izdvojena pripadnost i brojnost pojedinih skupina. Ne samo to, imenovanja skupina po nekim istaknutim članovima često su ovisila o slobodnim procjenama autora elaborata, a osim toga, mišljenja o tome kad se smatra da je neka skupina uništena i kad mijenja ime po nekom novom zapovjedniku i tko se sve smatra pripadnikom vrlo su neujednačena. Autorima elaborata bilo je gotovo nemoguće sa sigurnošću svaku akciju pripisati određenoj skupini pa i tu dolazi do kolizija i mimoilaženja među autorima elaborata.

Neujednačeno je bilo i shvaćanje što je to jatak ili suradnik i kad on to prestaje biti i postaje aktivni sudionik gerilskog ratovanja. Poznati su primjeri da suradnici križara danju žive u svojim kućama, a noću se aktiviraju po skupinama ili povremeno sudjeluju u napadima na zadruge zbog opskrbe s robom i hranom da bi se opet vratili kućama. Često djelovanje križara na području susjednih kotara i regija i njihovo višestruko prikazivanje u nekoliko elaborata s različitim brojčanim iskazima još više povećava zbrku. Isto tako, treba naglasiti da česte promjene granica između različitih oblasti, okruga, kotara i općina, "preseljavanje" dijela jedne administrativne jedinice i priključenja drugoj čini zbrku još zamršenijom. Ne treba ni spominjati da je sposobnost i savjesnost službenika i izvjestitelja poseban problem. Sve to navodi na oprez i suzdržanost dok se ne izvrše posebna istraživanja koja bi se bavila samo brojčanim pokazateljima.

Pravi problem nastaje pri uvidu u dokumente, istražne zapisnike, priznanja i elaborate policijskih službi u kojima se dokazuje veza između svećenika Katoličke crkve, pripadnika građanskih stranaka, posebno Hrvatske seljačke stranke (HSS) i drugih vlastitima politički nepoćudnih ljudi, s križarima. Rijetko kad je autentičnost dokumenata upitna, i ona se uglavnom svodi na dokumente u vezi s Akcijom 10. travnja ili Akcijom Gvardijan, ali je o vjerodostojnosti u pravilu vrlo teško govoriti. Mnogi svakidašnji kontakti svećenika i njihovih vjernika pretvarali su se uzajamnim političkim ili ideološkim simpatijama u veze koje je komunistička policija mogla, a često ih je htjela ili morala zbog političkih potreba iskoristiti kao optužbe. Dakako, ne može se negirati da nije bilo i prave suradnje između pojedinaca iz navedenih grupacija i križara, ali ona je zanemarljiva i nebitna. U mnogim slučajevima je lako dokazati da je riječ o lažnim optužbama, ali često se mogu samo naglasiti neke nelogičnosti npr. u optužbama i svjedočenjima koji se odnose na slučajeve svećenika optuženih za suradnju s križarima, a posebno one navedene u publicistici iz 1946. kojoj su lažne optužbe i bile primarni cilj.

O literaturi

Znakovito je da se o gerilcima počelo pisati već u vrijeme njihove aktivnosti, i to 1946. Razlog tomu je bila politička potreba tadašnje vlasti da optuži nadbiskupa zagrebačkog dr. Alojzija Stepinca i Katoličku crkvu zbog suradnje s križarima i da ih na taj način kompromitira i prisili na suradnju i prilagodljivost komunističkom režimu. U tim knjigama je teško razlikovati podmetanja i pretjeravanja od istinitih podataka, posebno onih koji govore o vezama pojedinih svećenika s križarima. Takva je knjiga *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*.⁸ Za nju je teško reći da je napisana da bi se utvrdila istina, a njezina glavna namjena bila je da pred javnošću optuži Katoličku crkvu i njezino svećenstvo za protudržavni rad. Knjiga napisana s istim ciljem je i *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*.⁹ Objavljivanje sudske rasprave, između ostalog, sa svjedočanstvima o zločinima križara trebala je do kraja kompromitirati Katoličku crkvu čiji su se mnogi službenici dovodili u vezu s njima. Primjer izazivanja negativnih emocija u javnosti na osnovi djelomične istine je pismena izjava Petra Havojića iz Belca pokraj Zlatare u kojoj se kaže da su križari njegova sina Dragutina Havojića ubili na zvjerski način.¹⁰ Čitatelj stječe dojam da se radilo o ničim izazvanom ubojstvu i zločinu križara. No, jedna druga knjiga, iako objavljena tek devetnaest godina kasnije, baca više svjetla na taj slučaj i razotkriva da je Dragutin Havoić, kako se ovdje navodi njegovo prezime, bio "uključen ... u rad OZN-e na likvidaciji križarskih grupa".¹¹

Iako pisana u novije vrijeme i u potpuno drukčijem okruženju, na tragu je prijašnjih knjiga, barem što se tiče prikaza uloge Vatikana, knjiga autorskog para Marka Aaronsa i Johna Loftusa *Pacovski kanali - Kako je Vatikan, krijumčareći naciste iz Evrope, izdao Sovjetima obavještajce sa Zapada*.¹² Knjiga se bavi analizom uloge obavještajnih tajnih službi Zapada i njihovih pothvata na spašavanju pripadnika antisavezničkih organizacija, vojski i država, s naglaskom na glavnoj ulozi Vatikana u izvlačenju ratnih zločinaca. Nešto prostora posvećuju i križarima. Tvrdi da je Tito započeo svoju kampanju protiv Crkve u studenom 1945. nakon "spoznaje" da terorističke organizacije, sada pod novim imenom križari, predvođe svećenici. Autorski dvojac se poziva na

⁸ *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, ur. Joža Horvat i Zdenko Štambuk, Zagreb, 1946.

⁹ *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, urednik i izdavač Milan Stanić, Zagreb, 1946.

¹⁰ Isto, 84.

¹¹ *Pali nepobedeći*, Beograd, Savezni odbor za proslavu dvadesete godišnjice Službe unutrašnje bezbednosti, 1965., 287. -

¹² Mark ARONS, Džon LOFTUS, *Pacovski kanali - Kako je Vatikan, krijumčareći naciste iz Evrope, izdao Sovjetima obavještajce sa Zapada*, Beograd, Glosarijum Arsvalea, 1991. (original: Mark Aarons and John Loftus, *Unholy Trinity. How the Vatican's Nazi Networks Betrayed Western intelligence to the Soviets*, bez mj. izdanja, William Heinemann Ltd, 1991.)

sudnje Kavranu i družini, a tvrdnjama da je Krunoslav Draganović bio siva eminencija križara koji je djelovao iza kulisa, zapravo krivotvore smisao izjava u istrazi i na suđenju. Uostalom, tvrde autori, Vatikan je uz prešutnu pomoć britanske obavještajne službe skrivao poglavnika dr. Antu Pavelića, a Britanci su ustaškim zlatom financirali aktivnost križara. Tu tvrdnju negirao je monsinjor Milan Simić, Draganovićev suradnik, ali je potvrdio da je među ustašama prevladalo uvjerenje da će Zapad pokrenuti rat protiv komunizma i da će ih vratiti da obnove NDH. U nastavku spominju tobožnja američka saznanja da su križari raspolagali s britanskim naoružanjem, štoviše da je Vatikan dostavljao oružje za Hrvatsku iz Švicarske. Pozivaju se na američke dokumente tvrdeći da su se neimenovani Hrvati hvalili da imaju od 40.000 do 300.000 križara na Papuku i drugdje.¹³ Uglavnom, autori ne ostavljaju nimalo mjesta sumnji da su Sjedinjene Američke Države (SAD), Velika Britanija i Vatikan pomagali križare, ali historiografiji nimalo ne čine uslugu kad obavještajne kombinacije bezrezervno prikazuju kao stvarne događaje.¹⁴

Jednostranim optužbama o suradnji Katoličke crkve i NDH te Katoličke crkve i križara suprotstavljaju se radovi iz emigracije i oni nastali nakon pada komunističke vlasti i raspada Jugoslavije. Pisci u emigraciji bili su jednodušni u tome da se UDB-a služila provokacijama da bi kompromitirala Katoličku crkvu. Stajalište da crkvena hijerarhija nije podržala ustaški režim, nego samo pravo hrvatskog naroda na državu i da je slijedila crkveno pravo da se poštuje postojeća vlast gotovo nema prigovora ni u najnovijoj literaturi. Mali broj autora koji su se dotakli ove teme nije imalo dvojbi oko toga da su optužbe Crkve, napose one koje su nadbiskupa Stepinca dovele pred sud, bile zasnovane na podmetanjima, lažnim svjedočenjima i da su poslužile u svrhu onemogućivanja crkvene djelatnosti koja je mogla ugroziti apsolutni autoritet i moć Komunističke partije. Iako je Stjepan Kožul obavio vrlo vrijedan posao prikupivši podatke o brojnim svećenicima žrtvama komunističkog sustava, on nije pokušao odgovoriti na pitanje jesu li svećenici koji su bili optuženi zbog veza s križarima nepravedno optuženi ili su im zaista moralno ili materijalno pomogli kao što su glasile optužnice. Njegova *Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije* ostavlja dvojbu pred istraživačima jesu li optuženi svećenici bili "samo" žrtve jednog totalitarnog sustava i njegove potrebe da se liši ideološkog protivnika i njegova utjecaja, ili su se zaista angažirali protiv njega i zato kao prekršitelji zakona odgovarali pred sudovima.¹⁵ Iako razina i uvjerljivost optužbi u većine govori u prilog prvoj tezi, šteta je što se nije is-

¹³ Isto, 137., 142., 143.

¹⁴ Sličnu ocjenu knjige vidi u: Jure KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1945.-1945.*, Knjiga prva, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 1998., 136.

¹⁵ *Stepinac mu je ime*, ur. Vinko Nikolić, Zagreb, Kršćanska sadašnjost reprint, 1991., reprint: Munchen-Barcelona, Naklada Hrvatske revije, 1978.; J. KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Knjiga prva, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Dokumenti, knjiga druga, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 1998.; Stjepan KOŽUL, *Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, Nadbiskupski duhovni stol, 1992.

koristila prilika da se prikupe svjedočenja preživjelih i njihovih suradnika i da se razjasne otvorena pitanja.

Nakon što su križari i ostali gerilci postali samo povijesni pojam pojavili su se i prvi publicistički radovi bivših pripadnika UDB-e. Međutim, većinom su se bavili Operacijom Gvardijan, kako su akciju hvatanja ustaških emigranata koji su se ubacili u Hrvatsku 1947.-1948. nazvali sami udbaši, ili Akcijom 10. travnja, kako se ona zove u ustaškoj varijanti. Uglavnom je riječ o prikazima u kojima je objektivnost uzmakla pred potrebom da se nekadašnja oružana borba zamijeni borbom riječima. Važno je bilo protivnika što više ocrniti, a svoju ulogu i posebno ciljeve borbe KP i UDB-e što više idealizirati. U tome su udbaši bili u znatnoj prednosti. Za razliku od emigrantskih pisaca kojima je bio glavni cilj da otkriju pravu istinu o stradanju 96 ustaških emigranata i da otkriju izdajice u svojim redovima i razloge svog neuspjeha, udbaši, koji su znali za istinu, nastojali su prikriti svoje metode rada i imena suradnika uvjereni da protivnik još nije dotučen i da se borba nastavlja.

Prva iz serije takvih knjiga je knjiga *Terorističke i špijunske akcije protiv FNR Jugoslavije. Otkrića sa zagrebačkog procesa protiv ustaške terorističko-špijunske grupe Kavran-Miloš*, objavljena najvjerojatnije odmah nakon sudskog procesa. Slijedilo je romansirano svjedočanstvo pisano pod pseudonimom Goran Vuković, a pod naslovom *Operacija Gvardijan* iz 1958. Igru skrivača pod pseudonimima nastavio je Marko Grgić objavljujući u *Vjesniku* 1967. podlistak pod naslovom *Križari u klopci*. Riječ je o skoro potpuno istom sadržaju koji je objavljen u drugoj Vukovićevoj knjizi pod imenom *Klopka za koljače* iz 1980. Za razliku od prve knjige novi Vukovićev rad mnogo je precizniji i obuhvatniji.¹⁶ Taj njegov autorski napredak Srećko Rover povezuje s krađom arhiva dr. Mate Frkovića u Munchenu 1962.¹⁷ Osim što se bavi Operacijom Gvardijan, Vuković na uvodnim stranicama progovora i o nekim križarskim skupinama. U pisanju o Operaciji Gvardijan, Stepincu, Lisaku i Moškovu, ali i drugim "neprijateljima" okušali su se i Dragan Marković, Nikola Milovanović i Đuro Rebić, redom pripadnici UDB-e ili ljudi bliski toj organizaciji.¹⁸

Ostalo je veliko i dosad neriješeno pitanje kako je cijela akcija otkrivena i tko su bili agenti, točnije tko je od ustaša i križara suradivao s UDB-om. Ustaški emigranti optužuju se međusobno, a u emigrantskoj literaturi spominju se nekoliko imena. Udbaški pisci u svojim djelima ne pokazuju ni naj-

¹⁶ *Terorističke i špijunske akcije protiv FNR Jugoslavije. Otkrića sa zagrebačkog procesa protiv ustaške terorističko-špijunske grupe Kavran-Miloš*, Zagreb, Društvo novinara NR Hrvatske, bez god. izd.; Goran VUKOVIĆ, *Operacija Gvardijan*, Zagreb, Mladost, 1958.; Marko GRGIĆ, *Križari u klopki*, *Vjesnik*, 2. 7. - 26. 8. 1967.; Goran VUKOVIĆ, *Klopka za koljače*, Spomen područje Jasenovac, 1980.

¹⁷ Srećko ROVER, *Swjedočanstva i sjećanja. Memoari*, priredio fra Martin Planinić, Zagreb, Protektor, 1995., 377, 378.

¹⁸ Dragan MARKOVIĆ, Nikola MILOVANOVIĆ, Đuro REBIĆ, *Ratnici mira*, I.-3., Beograd, Sloboda, 1979.; Nikola Milovanović, *Kroz tajni arhiv Udbe*, I.-2., Beograd, Sloboda, 1988.

manju volju da se te dvojbe razriješe, nego baš suprotno, svako djelo je još više bacalo maglu na ključna pitanja cijele Akcije 10. travanj. Teško se oteti dojmu da nije u pitanju samo strogo pridržavanje pravila da se agentima nikad ne otkrivaju imena, niti svi postupci, nego da su neka djela nastala samo zato da dodatno zakompliciraju stvar i da se sumnje i optužbe među preživjelim sudionicima još pojačaju i prošire.

Međutim, u seriji sličnih radova posebno mjesto zauzima rad Borislava Suše.¹⁹ U podlistku *Operacija "Gvardijan"* koji je izlazio u *Vjesniku*, Suša opisuje tu akciju na potpuno nov način kojim se u mnogočemu suprotstavlja svemu što je dotada i nakon toga napisano u literaturi o Akciji 10. travnja. Jasno je da je riječ o autoru koji je imao pristupa materijalima SDS-a. Međutim, vrlo je zbunjujuće da se nije nitko od svih onih koji su pisali o toj temi osvrnuo na podlistak nijednom riječju, a kamoli da su ga demantirali, a skoro o svemu u vezi s upadom emigranata, posebno onih koji su prethodili samoj Akciji 10. travnja, njihovom djelovanju, pogibiji i slično, Suša piše potpuno drukčije od svih svojih prethodnika. Jedini koji je spomenuo podlistak u bilješkama bio je Bogdan Krizman, ali i on bez ijedne riječi komentara, iako se Suša umnogome razlikuje od Gorana Vukovića kojeg Krizman naširoko citira. Ne spominju ga ni Prusac, ni Rover, ni Planinić, pa ni Marko Grgić ni Milenko Doder. Od mnogih tvrdnji koje su u suprotnosti sa svime što je poznato iz izvora i literature, posebno one u vezi s ubacivanjem ustaškog satnika Boranića i Milana Pribanića, najviše zbunjuju tekstovi o Anti Vrbanu i Mirku Čavaru. Suša tvrdi da je ustaški bojnik Ante Vrban, koji je uz Ljubu Miloša prvi pao u ruke UDB-e u srpnju 1947. u Akciji 10. travnja, godine 1946. na povratku iz Bosne i Hercegovine izravno krenuo u Austriju, a da je njegov pratilac Mirko Čavar produžio za Zagreb, gdje se pridružio tajnoj ustaškoj organizaciji i gdje je bio ubijen. Te tvrdnje nigdje nisu potvrđene, a iz Vrbanova izvješća, koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu i o kojem će biti detaljno riječi, slijedi da je Čavar poginuo u Hercegovini, a da je on sam prije povratka u Austriju neko vrijeme proveo u I. slavonskom križarskom zdrugu. To potvrđuju svi pisci koji su se time bavili kao i svi dokumenti. S velikom sigurnošću se može pretpostaviti da je riječ o još jednoj "kombinaciji" UDB-e, zapravo SDS-a, u vezi s Akcijom 10. travnja koja sadrži i još neke optužbe za izdaju najbližih suradnika Božidara Kavrana, organizatora i sudionika Akcije.

U knjizi *Ratnici mira*, koja se bavi djelovanjem UDB-e, korisni su podaci o 1 874 poginulih pripadnika UDB-e i policije, a koji su prije objavljeni u manje dostupnoj spomenici *Pali nepobedeni*. Iako uvid u arhivske dokumente dopušta zaključak da ima dosta manjkavosti pa i nezabilježenih imena nekih poginulih pripadnika UDB-e i policije na području Hrvatske, ipak abecedna i kronološka obrada poginulih omogućuje da se poneki podatak iz arhivskih dokumenata objasni ili provjeri. O istim temama i s ambicijom da objasne smisao djelovanja komunističke oporbe pisali su i Milenko Doder, Đorđe Ličina i Đuro Rebić. Kao i u prijašnjim radovima nastalim na području Ju-

¹⁹ Borislav SUŠA, *Operacija "Gvardijan"*, *Vjesnik*, 26. 1. - 14. 2. 1983., 27.1. 1983.

goslavije i u ovima se o gerilcima piše usput i površno. Nešto više o njima može se pročitati u reviji *Start* u podlistku Aleksandra Vojinovića *Kako se razvijala naša Služba sigurnosti*.²⁰

Iako se Bogdan Krizman u svojoj opsežnoj knjizi *Pavelić u bjekstvu* ne bavi gerilcima, to djelo je nezaobilazno za sve one koji žele više saznati o djelovanju ustaške emigracije nakon 1945., pa tako i za one koji žele saznati o širem kontekstu oružanog otpora ustaških skupina.²¹ Zasluga je autora što je širokim citatima na jednom mjestu obuhvatio različita djela koja govore o ustaškoj emigraciji, i to od onih nastalih u emigraciji, tada hrvatskoj javnosti nedostupnih, do onih nastalih u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Postoji već čitav niz radova u kojima autori pokušavaju naći odgovor na jedinstveno pitanje tko je izdao Akciju 10. travnja. Odgovori su različiti, često međusobno suprotstavljeni, ali za naslovljenu temu važnije je to da se u njima mogu naći korisni podaci o organiziranju ustaške emigracije i pokušajima njezina vodstva da ujedine i ojačaju križarski pokret u domovini. Treba izdvojiti knjigu Srečka Rovera *Svjedočanstva i sjećanja*, koja se ističe bogatstvom podataka o emigraciji, osnivanju emigrantskog vodstva, vezama s američkom obavještajnom službom i, dakako, Akciji 10. travnja. Vrijedna je i knjiga drugog sudionika Ivana Prusca *Akcija Deseti travanj: u svjetlu svjedoka: dokumentacije*, koja sadrži i prvu Pruščevu knjigu *Tragedija Kavrana i drugova*, koja je dobila i domovinsko izdanje. Rad Nikole Čolaka *Akcija deseti travanj u svjetlu krunskog svjedočanstva Ivana Prusca i dokumentacije* ima isti sadržaj kao i ona Ivana Prusca, samo s drukčijim rasporedom priloga i članaka te s nekoliko kraćih dodataka kao što su pisma iz Luburićeve korespondencije. Tu su i radovi Vinka Nikolića, Mate Frkovića i Martina Planinića. Martin Planinić, koji se i ne trudi izbjeći pristranost i apologiju NDH, donosi poneki zanimljiv detalj o križarima u Hercegovini. Sličnih detalja ima i u *Susretima i doživljajima 1938-1945* Ive Rojnice.²²

²⁰ *Pali nepobedni*. Beograd. Savezni odbor za proslavu dvadesete godišnjice Službe unutrašnje bezbednosti, 1965.; Milenko DODER, *Jugoslavenska neprijateljska emigracija*, Zagreb, Centar za informacije i publicitet, 1989.; Đorđe LIČINA, Milorad VAVIĆ, Jovan PAVLOVSKI, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov, Zagreb, Centar za informacije i publicitet, 1985.; Đuro REBIĆ, *Špijuni, diverzanti, teroristi. Ostaci kontrarevolucije u Jugoslaviji*, Zagreb, Centar za publikacije i publicitet, 1987.; Aleksandar VOJINOVIĆ, *Kako se razvijala naša Služba sigurnosti*, *Start*, Zagreb, 19. 5. 1984.-14. 7. 1984., 5 nastavaka.

²¹ Bogdan KRIZMAN, *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb, Globus, 1986.

²² Srećko ROVER, *Svjedočanstva i sjećanja. Memoari*, priredio fra Martin Planinić, Zagreb, Protektor, 1995.; Ivan PRUSAC, *Akcija Deseti travanj: u svjetlu svjedoka: dokumentacije*, bez god. izd., 1989.; Ivan PRUSAC, *Tragedija Kavrana i drugova*, domovinsko neizmjenjeno izdanje Rijeka. Riječki nakladni zavod, 1996.; Nikola ČOLAK, *Akcija deseti travanj u svjetlu krunskog svjedočanstva Ivana Prusca i dokumentacije*, Središnjica za proučavanje hrvatske povijesti, Padova, 1989.; Mate FRKOVIĆ, *Nepoznate stranice iz poslijeratnog djelovanja hrvatske emigracije. Prilog za povijest tog doba*, *Hrvatska revija*, München, 1971., rujan, 2-3, 291.-298.; Mate FRKOVIĆ, *Svaki sa svojom dramom: jedno svjedočanstvo. Iz mojih političkih doživljaja*, *Hrvatska revija*, München-Barcelona, 1984., 3. rujan, 476.-487.; Vinko NIKOLIĆ, *Pred vratima domovine, Susret s hrvatskom emigra-*

O stradanjima pripadnika poražene vojske, ali i Hrvata općenito u pojedinim područjima Hrvatske i Bosne i Hercegovine pišu Florijan Boras, Ivan Jurić, Đuro Mikašek, Luka Pavičić i Dragutin Pelikan, nažalost prečesto zaboravljajući načelo da se povijest piše sine ira et studio.²³ Podatke o nekoliko pripadnika križarskih skupina donosi Mikašek.²⁴ Luka Pavičić opisuje način borbe UDB-e protiv križara. Tvrdi da je inscenirala incidente, špijunirala i ucjenjivala ljude, ubijala potihno i javno, "na kućnom pragu" i "na očigled svojih" demonstrirajući bezgraničnu bezobzirnost. Ponekad pretjeruje, posebno izrazima da je "organiziran slobodan lov na sve hrvatsko", ali njegove tvrdnje vjerojatno odražavaju mišljenje dijela hrvatskog stanovništva u Lici i način kako su doživjeli borbu UDB-e s križarima pa je zbog toga zanimljivo svjedočanstvo. Knjiga daje podatke o žrtvama među križarima i njihovim pristalicama, ali i žrtvama križara na području Donjeg Lapca i Gračaca. Nažalost, *Dopune i ispravci* navedene knjige, koja je izašla ubrzo nakon prve knjige, pokazuju da je učinjeno previše grešaka pa svaki podatak iz prve knjige treba provjeriti u drugoj!²⁵

Od neprocjenjive je važnosti knjiga sjećanja križara Ante Vukića, preživjelog vođe gerilske skupine, *Velebitski vukovi. Zapisi iz hrvatske križarske borbe*. To je jedina memoarska knjiga o križarima u Hrvatskoj. Kao i većina pisaca memoara ne izbjegava jednostranost i pristranost, ali kritičko čitanje omogućuje stvaranje kompleksnije slike o križarima. Predgovor knjizi napisao je Drago Sudar, isto tako preživjeli križar, a Prilog predgovoru Juka Sudar, koji je bio suradnik skupine ustaškog zastavnika Milana Frkovića. Sličnu važnost, ali za povijest križara u Bosni i Hercegovini ima knjiga sjećanja hercegovačkog križara Mate Tovila *Hrvatski križari*.²⁶

cijom 1965. Dojmovi i razgovori, Knjiga druga, Zagreb, Art Studio Azinović, 1995.; Fra Martin PLANINIĆ, *Tko je izdao Kavrana?*, Zagreb, Tomislavgradske ratne novine, 1994.; Fra Martin PLANINIĆ, *Tko je izdao Kavrana?*, *Hercegovački tjednik, Mostar*, 16. 5. - 1. 7. 1992.; Fra Martin PLANINIĆ, *Tko je izdao Kavrana?*, *TRN*, Tomislavgrad, 15. 1. - 14. 5. 1993. Fra Martin PLANINIĆ, *Uz Kavranov zlatni jubilej*, Veljaci, neov. izdanje, 1998.; Ivo ROJNICA, *Susreti i doživljaji 1938-1945*, München, 1969.

²³ Florijan BORAS, *Spomenica ljubuškim žrtvama. U povodu 600. obljetnice župe Veljaci-Ljubuški*, Ljubuški, 1998.; Ivan JURIĆ, *Borbe i stradanja Hrvata kotara Metkovića 1918.-1945.*, Metković, Ogranak Matice Hrvatske-Ploče, 1997.; Đuro MIKAŠEK, *Našička Spomenica*, Našice, DRV Hrvatski domobran-Našice, 1997.; Luka PAVIČIĆ, *Kronika stradanja Hrvata Južne Like*, Zagreb, D-graf, d.o.o., 1996.; Luka PAVIČIĆ, *Kronika stradanja Hrvata Južne Like*, *Dopune i ispravci*, Zagreb, D-graf, d.o.o., 1997.; Dragutin PELIKAN, *Slatina u vjetrovima povijesti*, Slatina, Gradsko poglavarstvo Slatina, 1997., 166.-167.

²⁴ Đuro MIKAŠEK, *Našička Spomenica*, Našice, DRV Hrvatski domobran-Našice, 1997., 295., 298.

²⁵ Luka Pavičić, *Kronika stradanja Hrvata Južne Like*, Zagreb, D-graf, d.o.o., 1996., 77., 86., 87., 102.-105., 107., 109., 110.; Isti, *Kronika stradanja Hrvata Južne Like*, *Dopune i ispravci*, Zagreb, D-graf, d.o.o., 1997., 35.

²⁶ Ante VUKIĆ, *Velebitski vukovi. Zapisi iz hrvatske križarske borbe*, bez mj. izd., 1984.; Mato TOVILO, *Hrvatski križari*, Toronto, 1970.

O izvorima

U Hrvatskom državnom arhivu čuvaju se najvredniji dokumenti povezani s problematikom križara na području Hrvatske i emigracije. Oni se mogu podijeliti na 3 temeljne skupine:

1. Dokumenti križara:

A. dokumenti koji su nastali među križarima;

B. dokumenti nastali među ustaškom emigracijom, a odnose se na organizaciju oružanog otpora;

2. Dokumenti OZN-e/ UDB-e:

A. dokumenti koji su nastali u razdoblju kad se vodila borba s gerilcima, u koje možemo svrstati i malobrojne dokumente Javnog tužiteljstva NRH;

B. elaborati o "banditizmu" iz 1961. ili 1962.;

3. Dokumenti KPH.

U grupi 1. A. sačuvano je samo nekoliko dokumenata. Tu su dva izvješća Ante Vrbana, ustaškog bojnika i predstavnika Hrvatskog državnog vodstva (HDV), iz 1946. i 1947., kao i tri izvješća križarskog zdruha iz Slavonije iz 1946. Ovdje su i dva izvješća križarskog zdruha iz Hercegovine iz iste godine. Uz te originale postoje još i tri prijepisa vrlo kratkih izvješća iz istih izvora. U ovu grupu, ali samo zbog sadržaja koji je nastao među križarima, dakle po kriteriju stvarnog tvorca, možemo svrstati i nekoliko citata križarskih prisega iz elaborata UDB-e. Ovdje je nužan pojačan oprez, zbog mogućnosti da službenici UDB-e prisega nisu vjerno prepisali.

Spomenuta izvješća križara iz Slavonije i Hercegovine, koja sadrže vrijedne podatke, iste su forme i vjerojatno su slijedili isti predložak. Pisani su rukom, a potpisali su ih Antun Vičić, ustaški natporučnik i zapovjednik I. križarskoga slavonskog zdruha, i Božo Mandić, ustaški satnik i zapovjednik Hercegovačkog zdruha. Najkraća izvješća sadrže po dvije stranice, a najduže izvješće ima četiri stranice.²⁷ Uz njih, tri vrlo kratka strojem pisana izvješća nalaze se prepisana na jednom listu, a uz izvješća Antuna Vičića i Bože Mandića, sadrže i izvadak iz izvješća Ante Vrbana.

Taj prijepis Vrbanova izvješća za razliku od originala koji se zove Izvješće nosi naziv Izvještaj. Riječi poput "mobilisati", "radiostanica", "krist", pisana malim početnim slovom, navode na zaključak da su prepisivana u UDB-i ili, što je moguće, da ih je u inozemstvu u sjedištu HDV-a prepisao njihov špijun kojemu pravila i ljepota jezika nisu bili važni, nego isključivo sadržaj koji je uputio u svoju centralu.²⁸ Ti prijepisi nemaju formu prethodnih, a sadrže vrlo sažete podatke o brojnom stanju križara, području njihova kretanja i o općem političkom stanju. Iako se bave pitanjima koja su već obrađena u originalnim izvješćima, njihov tekst nije istovjetan, pa čak ni svi podaci. Iako

²⁷ HAD,ZD SDS SRH, k. 85, 015-7-15-7, Izvješća I. slavonskog križarskog zdruha, 21. 9. 1946.; isto, Izvješća I. hercegovačkog križarskog zdruha, 27. 7. 1946.

²⁸ HAD,ZD SDS SRH, k. 85, 015-7-15-12, Izvještaj Vičića.

ostaje nepoznanica kako su zapravo nastali i koja im je bila prava namjena, sa sigurnošću se može reći da je riječ o krivotvorini UDB-e.

Mnogo vrednije od tih izvadaka ili sažetaka je Vrbanovo izvješće iz studenoga 1946. nastalo nakon njegova povratka iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Ima osam stranica, a sudeći po potpisu i napomeni, koju su za razliku od strojem pisanog osnovnog teksta prepisali rukom, izradio ga je ustaški pukovnik Jakov Džal na osnovi Vrbanovog usmenog iskaza početkom studenoga 1946.²⁹

Još jedno od rijetkih izvješća iz Hrvatske povezano je s Akcijom 10. travnja ili Operacije Gvardijan sa Bilogore od 9. 6. 1947. Njegovi autori bili su Ante Vrban i Ljubo Miloš, koji su se krili iza kodnih imena Podgorski i Lune. To je ujedno bilo i posljednje autentično izvješće sudionika Akcije upućeno "Predstavništvu 'Hrvatskog Otpora' u tuđini", dakle organizatoru Akcije s kojom je ustaško vodstvo u emigraciji, dakle u Austriji i Italiji, namjeravalo organizirati i ujediniti gerilske jedinice pod jedinstvenim političkim i vojnim vodstvom. Zatim su slijedile krivotvorine UDB-e s kojima su uspjeli prevariti vođe Akcije i uhititi skoro sve njezine sudionike, mahom visoko rangirane ustaške političare, časnike ili dočasnike, njih 96. Prvo i jedino pravo izvješće članove prve skupine koja je prešla jugoslavensko-mađarsku granicu pisano je rukom i ima tri stranice.³⁰

Nekoliko riječi o spomenutim prisegama koje su nastale u pojedinim križarskim skupinama. Prisega je dokument u kojemu se sažimaju najbitniji ciljevi nekog pokreta i uloga vojske. Sačuvano ih je nekoliko i to u prijepisu u dokumentima UDB-e. One potvrđuju činjenicu da su međusobne veze među vodstvom i skupinama te njima samima bile slabe ili ih uopće nije bilo. Međutim, za razliku od prekinutih fizičkih veza sadržaji prisega dokazuju da se ciljevi gerilskih skupina nisu razlikovali. Ne treba sumnjati da je osnovni predložak svih prisega bila Ustaška prisega iz Ustava pokreta Ustaše - Hrvatske revolucionarne organizacije iz 1932., sadržana u 11. točki.³¹ Kao mogući primjer križarskih prisega mogla je poslužiti i domobranska prisega koja je slijedila stariji ustaški uzor.³²

Dakako, potpuno nova vojna i politička situacija nakon sloma NDH, obnove Jugoslavije i dolaska komunista na vlast navela je ustaško vodstvo u emigraciji da stvori novu prisegu. Pod imenom Hrvatskoga državnog vodstva i Hrvatskoga državnog odbora Hrvatskoga narodnog otpora objavilo je prisegu u dokumentu *Glavne upute i smjernice za rad hrvatskog otpora i hrvatskih oružanih snaga* datiranim sa datumom 1. svibnja 1947.³³ Pavelić je u izvršio neke manje i nebitne korekture. Zanimljivo je da je smatrao nužnim upozoriti

²⁹ HAD,ZD SDS SRH, k. 85, 015-7-15-15, Izvješće Podgorskog.

³⁰ HAD,ZD SDS SRH, k. 85, 015-7-15-14, Izvještaj Predstavništvu Hrvatskog Otpora u tuđini, 9. 6. 1947.

³¹ B. KRIZMAN, *Pavelić u bjekstvu*, n. dj., 90.

³² *Kalendar Hrvatskog domobrana (za 1943. godinu ?)*, 5.

³³ S. ROVER, *Svjedočanstva i sjećanja*, n. dj., 345.

da se u prisegu ne stavlja njegovo ime.³⁴ Vjerojatno je na osnovi njegovih primjedbi u *Temeljnim odredbama* HDO iz 10. travnja 1948. u članku IX., osim "političke (službeničke)" i sudačke prisega, objavljen novi tekst vojničke prisega.³⁵

Međutim, postojala je još jedna verzija prisega koju objavljuje Prusac. Ona je sastavni dio nedatiranog dokumenta *Upute - sistem organiziranja i upute za rad*.³⁶

Sve navedene prisega napisali su članovi vodstva u emigraciji. Njih su uz ostale dokumente trebali prebaciti u Hrvatsku u sklopu Akcije 10. travnja, dakle u razdoblju od lipnja 1947. do srpnja 1948. Međutim, nijedna od ubačenih grupa nije uspjela uspostaviti kontakt s križarima jer su upale u zamku UDB-e. Zato je gotovo sigurno da nijedna od navedenih prisega nije doprla do gerilaca u Hrvatskoj.

Neke od organiziranih skupina s ambicioznijim vodstvima same su stvarale svoje prisega pazeći da slijede duh postojećih prisega Ustaškog po-kreta i NDH. Takva je bila XX. križarska grupa Moslavina ustaškog tabornika Ivana Kovačića, koja je uništena 1947.³⁷ Prisega iste skupine dostupna je u još jednoj verziji. Moguće je riječ o nepažnji službenika UDB-e pri prepisivanju. Riječ je o nebitnoj razlici.³⁸

Skupina Nediljka Piplice, koja je djelovala na području oko Imotskog do 1951., također je imala svoju prisegu. Izvornu prisegu napisao je Nediljko Piplica, učenik franjevačke gimnazije, pa su pogreške poput pisanja riječi "bog" malim slovom, nedosljednog pisanja riječi "poglavnik" malim i velikim slovom te skraćivanja iste riječi, što je neprimjerno za dokument kao što je prisega, kao i gramatičke pogreške nastale u prepisivanju u UDB-i.³⁹

Skupina Ante Vukića, koja je razbijena na području Velebita 1947., izradila je svoj program i prisegu nakon travnja 1946.⁴⁰ Nazivom II. križarska divizija služio se Ladislav Hajb, domobranski dočasnik. Na području Virovitice pokušavao je organizirati svoju skupinu, a napisao je i prisegu.⁴¹

Sličnu vrijednost kao prisega za istraživača imaju i leci. Nastajali su na skoro svim područjima Hrvatske, a mnogi su bili rezultat promidžbenog rada pojedinih gerilskih skupina. Sačuvano ih je samo nekoliko, a može se vjerovati da bi i veći broj letaka potvrdio da su glavne poruke križara i njihova vod-

³⁴ HDA, SDS, SRH, k. 85, 015-7-2, *Za Mateka: Od Poglavnika*, 1. 5. 1947.

³⁵ HDA, SDS, SRH, k. 79, 015-7-8, *Temeljne odredbe*, 10. 4. 1948.

³⁶ I. PRUSAC, *Akcija Deseti travanj: u svjetlu svjedoka: dokumentacije*, n. dj., 50.

³⁷ A. VOJINOVIĆ, *Kako se razvijala naša Služba sigurnosti*, n. dj., 14. 7. 1984.

³⁸ HDA, ZD SDS SRH, k. 85., 015-8, Rekonstrukcija banditizma za kotar Bjelovar, 31. 12. 1961.

³⁹ HDA, ZD SDS SRH, k. 87., 015-17, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska.

⁴⁰ A. Vukić, *Velebitski vukovi*, n. dj., 59

⁴¹ HDA, ZD SDS SRH, k. 88., 015-30, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Virovitica.

stva bili pozivi za obnovu hrvatske države, borbu protiv komunista i vjera u Boga.

U tim povremeno objavljivanim lecima spominjali su se križari i davala im se potpora. Njihovi autori su bile organizirane skupine po gradovima ili neki pojedinci.⁴² Osim njih, mnoge križarske skupine objavljivale su letke. U njima se u najkraćim mogućim crtama izlagao program oružanog otpora. Uglavnom su sadržavali samo nekoliko rečenica s udarnim porukama. Prizivaju se Hrvatska, Krist, ali i zapadni saveznici. Dakako, antikomunizam je podloga svakom letku. Nažalost nisu sačuvani originali.⁴³

Iz jednog letka čiji se autori pozivaju na Mačeka može se razabrati da su u prvom planu Hrvatska, vjera i prizivanje savezništva sa SAD-om i Velikom Britanijom, te nepomirljivost prema komunistima. Letak je pronađen na području Daruvara u listopadu 1945.⁴⁴ Na prijepisu je primjedba "šefa odsjeka narodne sigurnosti" u Daruvaru koji tvrdi da je prijepis vjeran originalu. Moguće je da je prepisivač dosljedno pratio polupismenost autora letka, ali se zbog uporabe srpskoga jezičnog izraza i ekavice mora posumnjati u njegovu potpunu preciznost.

Spominjem i prisegu koju citira Borislav Suša, autor podlistka objavljenog u *Vjesniku* 1983., a koju nisam našao među dokumentima u Hrvatskom državnom arhivu. Autor tvrdi, pozivajući se na iskaz u istrazi jednog od sudionika Akcije 10. travnja, da ju je napisao svećenik Želimir Liko, član četvrte grupe koja je prešla granicu 19. rujna 1947. Prisega se navodno polagala pred dvije ukrštene kame, Biblijom i pod Pavelićevom slikom. Vrlo je upitna istinitost većine tvrdnji u Sušinom serijalu, ali još više i sama prisega.⁴⁵ Prisega koju autor citira odudara od svih ostalih i uvjeren sam da najviše ilustrira način na koji je UDB-a nastojala kompromitirati ustašku emigraciju i to mnogo godina nakon što je Akcija 10. travnja propala. S obzirom na pokušaje ustaškog vodstva da učini sve da se pred zapadnom javnošću prikaže u novom demokratskom svjetlu i da se izbori za mjesto njihova saveznika, ne bi li ostvarila obnovu NDH pod njihovim okriljem, čemu su dokaz njegovi programski dokumenti i kontakti s obavještajnim organima SAD-a i Velike Britanije, ova bi prisega mogla biti krivotvorina. U prilog toj tezi govori činjenica da je njezin tobožnji autor svećenik. Teško je vjerovati da bi tvrdnje da "ne postoji zločin, ako je u službi uzvišenom cilju" ili one poput "ubiću i oca i mater i najrođenijeg ako je prišao nekrstu i ako pokuša da me zaustavi u onome što je Bog sam odredio: srušiti komunističku Jugoslaviju!" našle mjesto u prisegi. Međutim, dok se u potpunosti ne rekonstruira njezin nastanak ne može se od-

⁴² Slavko Kudrna, Društvo narodnog otpora (Osijek). Programi hrvatskih revolucionarnih skupina nakon Drugog svjetskog rata (VII). Dokumenti, *Politički zatvorenik*, 1998., 78, 10.-15.

⁴³ *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, n. dj., 93.

⁴⁴ HDA, HSS, i. br. 193., 26. 10. 1945.

⁴⁵ Borislav SUŠA, Operacija "Gvardijan", *Vjesnik*, 26. 1. - 14. 2. 1983., 31.1. 1983.

baciti mogućnost da je ipak nastala negdje na području Hrvatske, ali je isključeno da bi se mogla pripisati vodstvu HNO-a.

U grupi I. B koja se odnosi na dokumente ustaške emigracije sačuvano je nešto više dokumenata, ali svi su isključivo programskog karaktera ili su to razne upute za organiziranje otpora u domovini. Oni ne odražavaju stanje u zemlji. Štoviše, mistificiraju snagu križara. Ipak, unatoč svojoj nevjerodostojnosti pomažu u razumijevanju ciljeva ustaške borbe u razdoblju nakon 1945., a vrlo su korisni za razumijevanje stanja u emigraciji. Osim organizacijskog uobličavanja Hrvatskog narodnog otpora, kako su u emigraciji nazivali križare, u njima su bili izložena načela djelovanja i ciljevi borbe. Uz pokušaje da srede svoje razbijene redove i da u novim međunarodnim prilikama nađu mjesto za NDH, ti su dokumenti trebali vratiti poljuljani moral samome ustaškom vodstvu.

Među sačuvanim dokumentima nekoliko je letaka. Letak *NDH u šumama dne 10. travnja 1946. g.*, koji su tobože objavili križari u Hrvatskoj, napisao je dr. Ante Pavelić i to u srpnju 1946. nakon prelaska iz američke u englesku zonu. Božo Kavran ga je dao ga je umnožiti u logoru Lienzu na ciklostilu u 100 primjerka.⁴⁶ Čini se da su tiskana dva različita letka s istim naslovom.⁴⁷ No, Pavelić je osim opisanog letka napisao i letak *Krik iz tame*. Nastao je nakon Vrbanovoga povratka iz Hrvatske u jesen 1946. Kao i prethodni letak trebao je potaknuti borbu protiv komunističke vlasti.⁴⁸

Rad na temeljnim dokumentima ustaškog vodstva započeli su Lovro Sušić, Džafer Kulenović, Mate Frković, Jozo Dumandžić i Božo Kavran u drugoj polovici 1946.⁴⁹ Tako su nastala *Temeljna načela, Osnovne odredbe, Glavne upute i smjernice za rad hrvatskog otpora u domovini*. Dostupno je nekoliko verzija i naslova dokumenata koji su završeni do travnja 1947. Prva dva dokumenta nose datum 10. travnja 1947., a treći svibanj 1947. I ove upute pisane su kao da ih je izdao Odbor u zemlji, a zapravo je tek postojala namjera njegova osnivanja.⁵⁰

Načelna podloga hrvatske narodne borbe sačuvana je u dvije arhivske varijante, jedna s istim naslovom, a druga nosi naslov *Temeljna načela. Glavne upute i smjernice za rad Hrvatskog otpora i Hrvatskih oružanih snaga* u arhivskoj verziji nalaze se u dva odvojena dokumenta s naslovima *Glavne upute i smjernice za rad Hrvatskog otpora u domovini* i *Obće upute i*

⁴⁶ HDA, ZD SDS SRH, k. 83, 015-7-11-51, Zapisnici o saslušanju ubačenih bandita i sudjenih po Vrhovnom sudu NR Hrvatske: Božidar Kavran; *Narodni list*, Ustaški troplet Kavran-Sabolić-Blašković. 13. 8. 1948.; I. PRUSAC, *Akcija Deseti travanj: u svjetlu svijedoka: dokumentacije*, n. dj., 125.

⁴⁷ HDA, ZD SDS SRH, k. 79, 015-7-6, *Karakter i veze ustaške špijunsko-terorističke organizacije*.

⁴⁸ I. PRUSAC, *Tragedija Kavrana i drugova*, n. dj., 25.

⁴⁹ HDA, ZD SDS SRH, k. 79, 015-7-6, *Karakter i veze ustaške špijunsko-terorističke organizacije*.

⁵⁰ HDA, ZD SDS SRH, k. 83, 015-7-11-51, Zapisnici o saslušanju ubačenih bandita i sudjenih po Vrhovnom sudu NR Hrvatske: Božidar Kavran.

smjernice za rad, ustrojstvo i izobrazbu Hrvatskih oružanih snaga i među njima postoje neke razlike u sadržaju. No, treba naglasiti da se svi ti dokumenti ne razlikuju u svojim bitnim točkama, a još manje suprotstavljaju. Vjerojatno je riječ o različitim radnim verzijama. Te je dokumente objavio Srećko Rover i s obzirom na to da njegove verzije imaju žigove, i da su uz to svrstane po rednim brojevima 1. do 3. kao upute, a kao takve se i spominju u istragama, treba vjerovati da je on ipak posjedovao konačne tekstove. *Načelna podloga hrvatske narodne borbe* kao i *Osnovne odredbe* koje je Rover dobio ih od Kavrana prepisivao u Villachu nose datum 10. travnja 1947., a *Glavne upute i smjernice za rad Hrvatskog otpora i Hrvatskih oružanih snaga* 1. svibnja 1947. Zapravo su po njegovom mišljenju napisani 23. svibnja 1947. prigodom odlaska prve skupine Akcije 10. travnja da bi se naglasila svečanost izraza zbog početka akcije i neprekidnost NDH i Vrhovništva NDH.⁵¹ Arhivske verzije prepisivao je dr. Lovro Sušić koji se i potpisao pod bojnim imenom Bukovački, ali su bez žiga HDV-a, koje imaju Roverove verzije.⁵²

Temeljnim odredbama, koje nose datum 10. travnja 1948., bile su stavljene izvan snage *Osnovne odredbe* od 10. travnja 1947. Odobrio ih je dr. Ante Pavelić. Iako nije donio novine u odnosu na prethodne taj je dokument bio najcjelovitiji i najpotpuniji pa je Rover imao dojam da su ga napisali "pravnici i stručnjaci".⁵³ Međutim, u vrijeme njegova nastanka, dva su se njegova fiktivna potpisnika, inž. Božidar Petračić kao Zrinjski i Josip Tomljenović kao Zmaj od Bosne, već nalazila u rukama UDB-e. Prvi od 29. srpnja 1947., a drugi od 24. listopada 1947, dok se treći dr. Vladimir Sabolić kao Gubec, ništa ne sluteći, pripremao za put koji je prekinut 4. lipnja 1948. i s kojeg se neće više nikad vratiti.⁵⁴

Posebno važna je *Otvorena riječ - Poruka domovine* iz ožujka 1948. kojom je trebalo javno staviti do znanja da u Hrvatskoj postoji pokret otpora. Poruka se dijelila kao domovinski izvornik s potpisom "Iz vodstva Hrvatskog narodnog otpora".⁵⁵ Napisao ju je dr. Lovro Sušić uz pomoć dr. Mehe Mehičića, a objavljena je i umnožavana nakon ispravki i odobrenja dr. Ante Pavelića.⁵⁶

⁵¹ S. ROVER, *Svjedočanstva i sjećanja*, n. dj., 201.

⁵² S. ROVER, *Svjedočanstva i sjećanja*, n. dj., 333-356; HDA, ZD SDS SRH, k. 79, 015/7-8, *Načelna podloga hrvatske narodne borbe*, 10. 4. 1947.; isto, k. 79, 015/7-8, *Temeljna načela*, 10. 4. 1947.; isto, k. 79, 015/7-8, *Osnovne odredbe*, 10. travnja 1947.; isto, k. 79, 015/7-8, *Glavne upute i smjernice za rad Hrvatskog otpora u domovini*, 1. 5. 1947.

⁵³ S. ROVER, *Svjedočanstva i sjećanja*, n. dj., 260.

⁵⁴ Isto, 350.-355.; HDA, ZD SDS SRH, k. 79, 015-7-8, *Temeljne odredbe*, 10. 4. 1948.

⁵⁵ HDA, ZD SDS SRH, k. 83, 015-7-11-51, Zapisnici o saslušanju ubačenih bandita i sudjenih po Vrhovnom sudu NR Hrvatske: Božidar Kavran; S. ROVER, *Svjedočanstva i sjećanja*, n. dj., 357.

⁵⁶ Ipak postoje dvojbe oko toga je li Pavelić ispravljao već objavljenu *Otvorenu riječ* ili je ona objavljena nakon što je on unio ispravke. Većina se slaže da je Kavran, s ciljem da upozna Pavelića s tim dokumentom, bio u Rimu potkraj travnja ili u svibnju, a *Otvorena riječ* datirana je u ožujku 1948. G. VUKOVIĆ, *Klopka za koljače*, n. dj., 171.; S. ROVER, *Svjedočanstva i sjećanja*, n. dj., 357.; V. NIKOLIĆ, *Pred vratima domovine*, n. dj., 165;

U grupu 2. A. mogu se ubrojiti istražni zapisnici iz dosjea uhvaćenih križara i nekoliko izvješća OZN-e/UDB-e, o stanju gerile nastali u razdoblju od 1945. do 1948. Glede istražnih zapisnika važno je navesti mišljenje Ivana Prusca, jednog od sudionika Akcije 10. travnja, koji je prošao uhićenje, istražni pritvor, suđenje i dugogodišnji zatvor, da je problem utvrđivanja vjerodostojnosti sudskih istražnih materijala i izjava zatvorenika nerazrješiv jer su one iznuđene nakon torture.⁵⁷ Tijek mnogih sačuvanih zapisnika gdje svako novo pitanje i svaki novi dan donosi sve više priznanja, mogli bi potvrditi takve teze. Ipak, postoje iznimke jer nisu svi pritvorenci i osumnjičeni prošli torturu.

Prvo izvješće UDB-e pod naslovom *Izvjestaj o oružanim bandama u Hrvatskoj* koje se bavi gerilom nosi datum 25. listopada 1945. Ima sedam stranica, a čini cjelinu, barem u arhivskom smislu, s dokumentom pod naslovom *Izvjestaj o ustaško banditskim grupama u Hrvatskoj*. Taj dokument ima četiri stranice, ali nema datuma, iako se može vjerovati da je nastao približno u isto vrijeme. U arhivu je zaveden pod istim inventarnim brojem i naslovom kao dio prethodnog dokumenta, iako nosi stvarni naslov *Izvjestaj o ustaško banditskim grupama*. Oba dokumenta su bez potpisa i štambilja.⁵⁸

Nakon dvaju izvješća iz 1945., slijede izvješća iz kasnijih godina koja obuhvaćaju dulje razdoblje i koja nabrajaju većinu skupina poznatih UDB-i, a za mnoge navode i neke detalje. Prvi takav dokument je *Banditizam od 1945.-1948. ili Terorističko-fašističke organizacije i bande (izvjestaj Odjeljenja za zaštitu naroda NR Hrvatske za razdoblje od juna 1945. do jula 1948.) - Pregled banditskih grupa na području Hrvatske sa kratkim opisom neprijateljske djelatnosti*. Ovi naslovi su navedeni na košuljici u kojoj se dokument čuva, a originalni naslov na samom dokumentu je zapravo *Izvjestaj za period od juna 1945. do 1. jula 1948. god.(ine)*.

Podijeljen je na dva poglavlja: *Ustaško-policijski aparat i Terorističko-fašističke organizacije i bande*. U prilogu ovog dokumenta je popis najvažnijih oružanih gerilskih skupina 1945.-1948. Dokument je izdala Referada za fašističko-terorističke organizacije na čelu s voditeljem II. odsjeka II. odjeljenja UDB-e. Arhivski primjerak nema potpisa ni štambilja. Sadrži 13 stranica, a datum 17. srpnja 1948. pripisan je rukom. Kao dodatak pridodan je kratak komentar tabličnog pregleda, ali nema tablica koje se spominju. Moguće je da su autori pregled po skupinama, koji se nalazi u tekstu i nema formu tablica, proglasili tabličnim pregledom. Komentar je od iznimne važnosti jer donosi sažete brojčane podatke o gerili do vremena kad je dokument nastao, dakle do 1. srpnja 1948.⁵⁹

HDA, ZD SDS SRH, k. 83, 015-7-11-51, Zapisnici o saslušanju ubačenih bandita i sudjenih po Vrhovnom sudu NR Hrvatske: Božidar Kavran.

⁵⁷ I. PRUSAC, *Akcija Deseti travanj: u svjetlu svjedoka: dokumentacije*, bez god. izd., 1989., 123.

⁵⁸ HDA, ZD SDS SRH, k. 79, 015-2, *Izvjestaj o oružanim bandama u Hrvatskoj*, 25. 10. 1945.; HDA, ZD SDS SRH, k. 79, 015-2, *Izvjestaj o oružanim bandama u Hrvatskoj*.

⁵⁹ HDA, ZD SDS SRH, k. 79, 015-4, *Banditizam od 1945.-1948.*, 17. 7. 1948.

Značajan dokument je *Kratak pregled neprijateljske aktivnosti ostataka fašističko-terorističkih organizacija kroz 1948. godinu* u kojemu su sintetizirane informacije o skupinama gerilaca u 1948., kako to sam naslov govori, iako ne samo u toj godini. Donosi popis "najopasnijih" skupina na početku 1948., ali i onih koji su do pisanja izvješća uglavnom uništene te kratki rezime Akcije 10. travnja ili Operacije Gvardijan. Ni taj pregled, koji sadrži deset stranica, nema potpisa, štambilja ni datuma.⁶⁰

Dokument *Naoružane bande i jataci u prošloj godini* nalazi se u fondu CK SKH, Organizacijsko-instruktorsko odjeljenje. Ima dvije stranice. U fondu je zaveden pod 1948. godinom, a nema potpisa, štambilja ni datuma. Očito je dio nekog izvješća UDB-e o stanju gerile u 1947. za CK KPH.⁶¹

Osim ovih izvješća koje obuhvaćaju cijelu Hrvatsku sačuvano je nekoliko izvješća pojedinih nižih organa OZN-e koja donose podatke o neposrednoj borbi s križarima na užim područjima. Nešto očuvaniji je fond OZN-e na području Garešnice. Posebno su vrijedna izvješća OZN-e pri Korpusu narodne obrane Jugoslavije (KNOJ), njegovih jedinica u sklopu Jugoslavenske armije koje su bile zadužene za borbu s križarima, iako istraživača neće zadovoljiti lapidarnost njihovih iskaza.⁶²

U grupu 2. B svrstavam 23 elaborata UDB-e o gerili koji su izrađeni u 23 kotara Hrvatske od tadašnjih 26 kotara na osnovi administrativno-teritorijalne podjele iz 1961.⁶³ Oni predstavljaju najbogatiji izvor podataka za naslovljenu temu. U prosjeku imaju po nekoliko desetaka stranica, ali ima i onih sa 100, pa i više stranica. Nastali su u vremenu od 1960. do 1962., a vjerujem da su slični rađeni za cijelo područje Jugoslavije. U HDA nema elaborata UDB-e kotara Pula jer na istarskom području nisu zabilježene gerilske skupine pa očito nije ni izrađen elaborat. Nema ni elaborata UDB-e Zagreb, nego samo nekoliko kraćih dokumenata. Manjak elaborata UDB-e Krapina djelomično nadoknađuju dosjei uhvaćenih križara i rekonstrukcija ustaškog aprata, koja se nalazi i uz većinu ostalih elaborata. Dok se objašnjenje zašto nema elaborata za kotar Pula nameće samo po sebi, razlozi zašto nema elaborata za područje kotara Zagreb i kotara Krapina nisu dokučivi povijesnim okolnostima, barem ne onima iz 40-ih godina.

Treba ponovno naglasiti da je UDB-a imala priličnih teškoća prilikom izrade elaborata jer su mnoge skupine djelovale na području nekoliko kotareva, neprestano su se raspadale i ponovo spajale, a pojedinci su često mijenjali skupine, odlazili u druge i ponovo se vraćali. Imena skupina koje su

⁶⁰ HDA, ZD SDS SRH, k. 79, 015-5, *Kratak pregled neprijateljske aktivnosti ostataka fašističko-terorističkih organizacija kroz 1948. godinu*.

⁶¹ HDA, CK SKH, Org-instr. odjeljenje, *Naoružane bande i jataci u prošloj godini*, 1948.

⁶² HDA, OZN-a Hrvatske (1944.-1946). U seriji od 44 kutije, nešto više dokumenata sadrži kutija 38.

⁶³ *Statistički godišnjak za 1953.*, Zagreb, Zavod za statistiku i evidenciju, 1954.; *Prethodni podaci popisa stanovništva 31. 3. 1961.*, Zagreb, Zavod za statistiku, 1962.

određivali udbaši ovisila su o njihovim operativnim potrebama i o procjenama o tome tko je bio vođa skupine, a ne stvarnim nazivima skupina, ako su ih uopće imali. Za mnoge skupine ili pojedince nije se utvrdilo kako su se zvali, ali ni što su sve učinili. To je bila posljedica činjenice da se nije vodila evidencija i zapisnici ili oni nisu sačuvani. Nerijetko su križare pripadnici UDB-e ili OZN-e ubijali "na licu mjesta" bez pismenih tragova i bez suđenja.

Za istraživača predstavlja gotovo nepremostiv problem to što se u različitim elaboratima opisuju isti događaji, posebno ubojstva i provale u zadruge, ali pod različitim imenima skupine i datumom događaja, a još više vjerojatnost da takvih slučajeva ima više, ali se zbog potpuno različitih podataka ne mogu ni locirati. Razlog je u tome što su elaborati izrađivani uglavnom na temelju sjećanja sudionika zbog pomanjkanja dokumentacije. Iste događaje pod različitim datumima, nazivima skupina i imenima sudionika istraživač često može otkriti tek po nekom detalju. Problemi s analizom dokumenata nisu prisutni samo pri uspoređivanju različitih elaborata, nego ponekad i u istom elaboratu. Različito stanje u dokumentaciji po tzv. opunomoćstvima UDB-e u većim gradovima Hrvatske, ovisnost o varljivim sjećanjima sudionika događaja, kao i nejednaka sposobnost autora i nejednak trud na njihovu uobličavanju, utjecali su na to da su elaborati vrlo neujednačene kvalitete i uporabnosti. Osim što se elaborati često međusobno pobijaju navođenjem potpuno drukčijih podataka za iste događaje, taj skoro nepremostiv problem prisutan je i u izvješćima iz razdoblja 1945.-1948. Iako bi u pravilu trebali vjerovati starijem dokumentu, to ipak nije uvijek slučaj jer su sva izvješća iz 40-ih napisana u središtu UDB-e i odnosila su se na cijelu Hrvatsku. U njima se pojedinoj "lokalnoj" skupini u pravilu posvećuje tek nekoliko rečenica. Zbog toga najranija izvješća nose pečat površnosti i pojednostavljivanja što donosi prednost elaboratima iz 60-ih godina. Iako se zbog male vremenske distance i operativne uloge izvješćima nastalim u vrijeme borbe s gerilcima može pripisati veća vjerodostojnost, upravo zbog nedostatka mnogih podataka koji su tek kasnijom policijskom obradom izbili na vidjelo i postali dostupni, dokumenti iz 40-ih nemaju cjelovitost kao elaborati nastali u razdoblju 1960.-1962.

Osnovna značajka svih elaborata je nedostatak forme pravog dokumenta, što znači da osim nekoliko iznimaka ne sadrže potpis autora ni štambilj ustanove, a mnogi nemaju ni datum nastanka. Razlozi za to da se ne navode imena suradnika UDB-e nisu, dakako, u površnosti autora ili u mogućnosti da je riječ o kopijama, koje nisu potpisivali za razliku od originala, nego oni proizlaze iz logike tajne službe da se čak u internim izvješćima izbjegava spominjanje imena službenika. Dokaz tomu nije samo činjenica da se autori ne navode, nego i to da se na nekoliko elaborata umjesto potpisa navodi riječ "Autor" ili "Pisac". Ponavljam, neke od elaborata njihovi autori ipak su potpisali, što govori o neujednačenosti kriterija i nepoštivanja jednakih pravila rada. Različitog su opsega, od elaborata s nekoliko desetaka stranica do onih s više od 200 stranica. U njihovu pisanju sudjelovali su, osim pripadnika UDB-e koji su se koristili skromnom dokumentacijom, a više svojim sjećanjima, i policajci lo-

kalnih policijskih postaja koji su provjeravali podatke po domovima u preživiljeh križara i njihovih suradnika.

U elaboratima su posebno izdvojene malobrojne skupine, o kojima je već bilo riječi, a koje se spominju kao "terorističke", "oružane" ili "neprijateljske". Iz sadržaja je očito da su to bile tajne organizacije antikomunističkih i antijugoslavenskih istomišljenika koje nisu uspjele ili nisu ni namjeravale djelovati oružano pa se razlikuju od ostalih gerilskih skupina. Svojevrsna dopuna elaboratima u kojima se izvršila "rekonstrukcija banditizma" su "rekonstrukcije ustaškog aparata", koje su nastale u isto vrijeme, a često i kao osnovni dio elaborata.

Uglavnom, sačuvani su elaborati ili, u slučaju Krapine i Zagreba, samo neki od materijala o križarima, za sljedeće kotare: Bjelovar, Čakovec, Daruvar, Dubrovnik, Gospić, Karlovac, Koprivnica, Krapina, Križevci, Kutina, Makarska, Našice, Nova Gradiška, Ogulin, Osijek, Rijeka, Sisak, Slavonski Brod, Slavonska Požega, Split, Šibenik, Varaždin, Vinkovci, Virovitica i Zadar.⁶⁴ Kao što je rečeno jedino kotar Pula, dakle područje Istre, nema u tom fondu Hrvatskog državnog arhiva svoju arhivsku košuljicu s dokumentima.

U grupu 3. svrstao sam dokumente KPH.⁶⁵ Riječ je uglavnom o izvješćima organizacija KPH koja sadrže mnogo manje podataka od onih nastalih u

⁶⁴ HDA, ZD SDS SRH, k. 85., 015-8, Rekonstrukcija banditizma za kotar Bjelovar, 31. 12. 1961.; isto, k. 86., 015-9, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Čakovec, 11. 12. 1961.; isto, k. 86., 015-10, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Daruvar; isto, k. 86., 015-11, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Dubrovnik; isto, k. 86., 015-12, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Gospić; isto, k. 86, 015-13, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Karlovac. Iza naslova navedenog na košuljici krije se djelomično sačuvan elaborat za kotar Karlovac pod naslovom *Banditizam u Hrvatskoj od 1945.-1947.*; isto, k. 86, 015-14, Banditizam i neprijateljske organizacije na terenu kotara Koprivnice; isto, k. 27, 013-0-15. Sačuvani su Rekonstrukcija ustaškog aparata i pokreta na području kotara Krapine, 20. 10. 1962, i dva pojedinačna dosjea; isto, k. 86., 015-15, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Križevci; isto, k. 86., 015-16, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Kutina, 10. 4. 1961.; isto, k. 87., 015-17, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska; isto, 87., 015-18, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Našice; isto, k. 87., 015-19, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Nova Gradiška, 30. 12. 1961.; isto, k. 87., 015-20, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Ogulin, 20. 2. 1962.; isto, k. 87., 015-21, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Osijek; isto, k. 87., 015-22, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Rijeka; isto, k. 87., 015-23, Aktivnost banditskih grupa na području kotara Sisak, 29. 8. 1962.; isto, k. 87., 015-24, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Slavonski Brod; isto, k. 88., 015-25, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Slavonska Požega; isto, k. 88., 015-26, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Split, 31. 8. 1962.; isto, k. 88., 015-27, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Šibenik, 16. 5. 1962.; isto, k. 88., 015-28, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Varaždin, 20. 7. 1962.; isto, k. 88., 015-29, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Vinkovci, 15. 2. 1962.; isto, k. 88., 015-30, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Virovitica, 11. 2. 1961.; isto, k. 88., 015-31, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Zadar; isto, k. 88., 015-32, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Zagreb. Iako je materijal za Zagreb uveden pod istim imenom kao i svi prethodni, osim onog Udbe Sisak, nije riječ o elaboratu, nego o 19 stranica operativnog materijala.

⁶⁵ HDA, CK KPH.

OZN-i/ UDB-i. S obzirom na to da ih je sačuvan prilično velik broj i da u pravnim vremenskim razmacima, najčešće svakih mjesec dana, donose ocjene političke situacije na području okružnih i kotarskih partijskih organizacija, ta izvješća odražavaju i opisuju ozračje u kojima je komunistička vlast vodila oružane bitke za učvršćenje svoga režima te zato imaju posebnu vrijednost.

Važno je naglasiti da iz razdoblja 40-ih godina, dakle iz vremena borbe s križarima, dokumenata nižih organa UDB-e po oblastima, okruzima i kotarevima ima malo. Upravo zato, spomenuta izvješća KPH imaju posebnu vrijednost. Iz njih se može razaznati opće stanje oružanog otpora na pojedinom području, njegovo stvarno značenje, i barem djelomično shvatiti vrijeme i prostor u kojemu su djelovali križari, a napose način na koji su križare tretirale komunističke vlasti.

S U M M A R Y

THE CRUSADERS: THE USTASHA GUERRILLA IN THE PERIOD 1945-1950 – THE RESEARCH PROBLEMS

The author attempts to introduce a new theme in Croatian historiography by pointing the problems he encountered with sources and literature. The fundamental problem is that the primary documents are predominantly from one side in the conflict, the Yugoslav secret service (UDBA). The problem is augmented by the fact that those sources consist of studies made during the sixties, based on recollections of participants in the period 1945-1950, whereas there are very few documents from the period of struggle with the Crusaders. The very real problem is the absence of documents by Crusaders themselves, which makes the verification of the documents of the victorious side very difficult. The literature, not abundant, produced by participants of the sides in conflict, is not very useful for research.